Ramz

ڕەمز لە شیعری نوێی کوردیدا

مەدحەت بێخەو وەک نموونە

بەختیار ئەحمەد مەحموود

٢ - ٢

ئەو کۆمەڵە شاعیرەی لە دەوروبەری حەفتاکان ڕۆڵیان هەبووە لە ڕێبازی ڕەمزی، لە ساڵانی هەشتایەکان زیاتر بەدەرکەوتن و دەنگی خۆیان جێگیر کرد، بەهۆی دارشتنی بەپێز لە بیر و داهێناندا بەهۆکاری زمانێکی پاراوی ڕوون ئەنجامدا

بەختیار ئەحمەد

Ramz

بەشی دووەم

تەوەری یەکەم

ئەگەر سەرنج بدەینە کتێبەکانی (بێخەو)ی شاعیر بۆ نموونە کتێبی (داربەڕوو)[١] کە زۆرترین شیعرەکانی جەفەنگین و هانای بۆ نیشانە و ڕەمز بردووە، چونکە ئەو بارودۆخەی کە شیعرەکانی خوێندووەتەوە و بەچاپی گەیاندووە، لە سەختترین و نالەبارترین دۆخدا میللەتەکەمان لە کوردستانێکی داگیرکراودا گوزەی کردووە لە بچوکترین مافدا بێبەش بووە، سەرەڕای بەئاشکرا گۆڕینی بیبلۆگرافیای کوردستان و تاوان و ستەم و کۆمەڵ کوژی جینۆسایدکردنی گەلێک کە تەنها داواکاری ئەوەبووە وەک مرۆڤ سەیر بکرێ و ژیان بسازێنێ لە نیشتیمانەکەی.

هەروەها (بێخەو) لە شیعری (داربەڕوو) کە ناسراوە بەهۆنراوەی ڕەگ و وەفاداری خاک و هەژاران، چەوساوەکان بەڕەمز هێرش دەکاتە سەر داگیرکەران و زۆرداران و دەڵێ:

لەکۆنەوە ڕەشابای شووم

هێرش دێنێ...

گەڵایەکان دەوەرێنێ

لقەکانی دارودەوەن تێک دەشکێنێ

بەڵام هەرگیز نەیتوانیوە ناشتوانێ

دار بەڕوویێک لە ڕەگ و ڕیشە دەربێنێ![٢]

شاعیر لەم هۆنراوەیە بەدوژمن و زۆرداران دەڵێ: دڵنیابن ئێوە ناتوانن ناسنامەی نیشتمان پەروەری میللەتەکەمان بسڕنەوە و لە ناوبەرن، ئەگەرچی بەردەوام و بەناهەق هەزاران تاکی بێ گوناهی کوردی خێر لەخۆنەدیوو بکوژن، بەڵام باش بزانن مەحاڵە لەناو بچین، (بێخەو) (ڕەشەبای شووم)ی کردۆتە ڕەمز بۆ داگیرکەرە بەعسییەکان، کە هێرش بۆ گەلەکەمان دێنن لاوەکانمان دەکوژن، بەڵام شاعیر پێیان دەڵێ: هەرگیز ناتوانن دار بەڕوویێک لە ڕەگەوە دەربێنن، داربەڕووی کردۆتە هێمای کورد و میللەت کە قەت لەناو ناچێ، شاعیر لەم هۆنراوەیە مەبەستی هاندان و خەبات و تێکۆشانی گەلەکەیەتی بۆ گیانبازی لەگەڵ مەرگ بۆ گەیشتن بە ئامانج و سەرکەوتن و سەرفرازی.

(هەر بۆیەشە داربەڕوو بۆتە هەوێنی سروشی شاعیران، ڕەمز و هێمای خۆبەستنەوە بەخاک و خۆشەویستی، نیشانەی نەبەزین و ورە بەرنەدان، سەرچاوەی بەرچاو ڕوونی و

ئومێد بوون بە دوارۆژ.. مادامەکی خاک لە ئارادابێ، بیپارێزێ و خۆی لەبەر زەبر و زەنگی ڕۆژگاری ناهەموار ڕابگرێ و، بۆی ببێتە سەنگەر و بەرگری لێ بکات).[٣]

(بێخەو) لە هۆنراوەی (گەڵا)[٤] ئامانجێکی پیرۆز ئەویش باسی خۆشەویستی و وەفاداری میللەت و ڕەسەنایەتی دەکا و دەڵێ:

لەوەرزی گەڵا ڕێزانا
گەڵایەکان تەگبیر دەکەن
هەندێ هەواڵ
بۆ دوور دەبەن
هەندێ دەبن بەخاک و تین
بۆ ڕەگەزەکان
تاکو دایکان زویر نەبێ
تا پێیان نەڵێن نارەسەن.![٥]

شاعیر وەرزی پایز و گەڵارێزانی کردۆتە ڕەمزی ڕەسەنایەتی و خۆبەستنەوە بە نەژاد و بنەچە و وەفاداری، واتە ئەگەر گەڵایەکان لە دارەکە هەڵوەرین و لە ڕەگوریشە دوور بخرێنەوە بەڵام هەندێکیان هەرگیز لە دایکیان جیانابنەوە، دەبن بە پەین و خۆڵ زیاتر تاووگوڕ و خۆڕاگرتن بە دایکیتان کە دارەکەیە دەبەخشن، ئەمەش نیشانە و ڕەمزە بۆ وەفاداری میللەت و ڕەسەنایەتی بۆ ئاو و خاک و نیشتیمانەکەی.

کاتی خەزان.....
هێرۆیەکان هەڵوەران
وایی زانی تونابوون نەمان
بەڵام هێرۆی سەربەرز و ڕەسەن
دوایی وەیشوومە و تۆف و زریان
لەسەر ڕەگی خۆی ژیانەوە
لەسەر هەربنجێ بەدەیان.![٦]

شاعیر لەم هۆنراوەیە، لەناو هەموو گوڵەکان، ناوی گوڵە (هێرۆ) دێنێ بۆ؟ چونکە هێرۆ لە هەموو گوڵەکانیتر ڕەسەنترە، ڕەسەنایەتییەکەشی لەوەدایە هەزاران باو بۆران و ڕەشەبا و وەیشومە لێی بدا هەڵناوەرێ و خۆڕاگرە، ئەمەش ڕەمزە لەسەر ڕەسەنایەتی کێشەی

نەتەوایەتی، چونکە ڕەوایەتی قەومییەت چەند لێی بدرێ و لێی بکوژرێ هەرگیز کەم نابێتەوە بە پێچەوانەوە هەر زۆر دەبێ.

(مەدحەت بێخەو) لە شیعری (دەریا)[٧]. باس لەنمەکداری و وەفاداری دەکا و ئاماژە بۆ ئەوە دەکا و دەڵێ نابێ مرۆڤ بێ نمەک و سپڵە بێ:

دڵی فراوانی دەریا

گشت ئاوازی خوڕەوهاژەی

ڕوبارانی دۆڵ و چیا

لەگەڵ خۆڵ و لم و ماسی

تێکەڵ ئەکا و یەکیان ئەخا

دژی ئەوەی کانیاوەکەی

بەرد بەرد دەدا...![٨]

شاعیر لەم شیعرە دەریا دەکاتە ڕەمزی بەخشندەیی و خێر و چاکە، چونکە دەریا داکی هەموو ڕووبار و دەریاچە و کانیاوەکانە، واتە دەریا سەرچاوەی بەرزی و گەورەییە، چونکە وەک دایکێک باوەش بۆ هەموو ئەوانە دەکاتەوە کە لەناوی دەژین و گوزەر دەکەن، بۆیە دژی ئەو کەسانەیە کە دژی گەل و چارەنووسی هەڵئەگەڕێنەوە، لەبری ئەوەی ستایش و سوپاسی بکەن. بەڵکو بەردبارانی دەکەن، ئەم هۆنراوە چوێندراوە بەپەندێکی کوردی واتە (ئەو کانیاوەی ئاوی لێ دەخوێتەوە بەردی مەهاوێژە).

(بێخەو) لە زۆرینەی هۆنراوەکانیدا وەک لە سەرەتا ئاماژەم پێدا، هەردەم خۆی بەغەم خۆر و مامەخەمەی جووتیاران و کرێکاران و هەژاران داناوە، بۆیە لە شیعری (تابلۆ)[٩] بەجەفەنگی بڵند هەژاران و سەرکەوتنیان دەنەخشێنێ:

تابلۆیەکان کۆبوونەوە

شاعیرێک بوو بە هەڵبژێر

بۆ سەرچاوەی سروشت گەڕا

گەڕا گەڕا.........

لەدوای گەلێ وردبوونەوە

دیمەنی لەپێکی زبرو

دووچاوی قوڵ

یەکەم خەڵاتی بردەوە.!(١٠)

شاعیر ژیرانە لەم هۆنراوەیە تابلۆکان دەکاتە ڕەمز، واتە جۆراوجۆرەکانی دیمەنەکانی سروشت هەر یەکە و لە قالبێکدا ڕەنگدانەوەی وێنەکان نیشان دەدا، هەروەها بردنەوەی یەکەم و نایابی بەخشیوە بەرووخساری هەژاری و نەداری، هەروەک لە هۆنراوەکە دیمەن لەپێکی زبر و دووچاوی قووڵ ڕەمزی ڕەنجدەران و هەژارانە.

(بێخەو) هەرگیز بێ ئاگا نەبووە لە گۆڕانکارییەکانی گۆڕەپانی کوردستان و، هەستی نیشتمان پەروەری لە دەروونی جۆشی سەندووە و وێنەی شیعری بەڕەمز هۆنیوەتەوە.

وەک لە شیعری (دەسکەتەور)(١١)دا دەڵێ:

لە دێیەک دەسکە تەورەکان

گوتیان سوێند بێ

چیتر نەچین بۆ دارستان

ئەبین بەقەڵەم و تیرۆک

بەداری پێمەڕەو کەمان

بەم هەواڵە گورگ و ڕێوی

مردن تۆقان...!(١٢)

شاعیر لەم هۆنراوەیەدا دەسکەتەوری کردۆتە ڕەمز، بۆ زۆڵیەتی ئەو کەسانەی کاری نارەوا ئەنجام دەدەن دژی نەتەوەکەیان، ئەویش بوونە هۆکار بۆ برینەوەی دارو دەوەن، بوون بە قەڵەم و تیرۆگ ڕەمز بۆ پیشەگۆڕین لە کاری نارەوا و نایەکی بۆ کاری چاکە و ئایەکی، ئەگەر سەیری دوا دێری هۆنراوەکە بکەین دەبینین، ئەو بڕیاری سوێند خواردنی دەسکە تەورەکان و وازهێنان لە بوونە زەمینەی خراپەکاری، بەم هەواڵە گورگ و ڕێوی تۆقاندوو مردن، ئەمەش ڕەمزە واتە گورگ و ڕێوی ڕەمزی دوژمنانی گەل و خۆ فرۆشان و جاشەکانە کە بەم هەواڵە کۆتاییان دێت و لەناو دەچن. سروشت زۆر کاری لەبیر و ئەندێشەی (بێخەو) کردووە وەک دەبینین کەژوکێو کانیاو دارودەوەن لە زۆربەی هۆنراوەکانیدا ڕەنگیان داوەتەوە، بووە بەسەرچاوەی ئیلهامی و کردوونی بەڕەمز.

وەک لە شیعری (کانی)(١٣) باسی ئاوی جۆگەلە دەکا و دەڵێ:

با ئاوی جۆگەلەی ناو دێ

زوڵاڵ و ساردو بەرچاو بێ

تینووی ئاو بێ..
بەڵام کە زانرا کانیەکە
(لاک)*ی تیایە
تینوو نزیکی ناکەوێ
بەڵێ رازی وشەش وایە!(١٤)

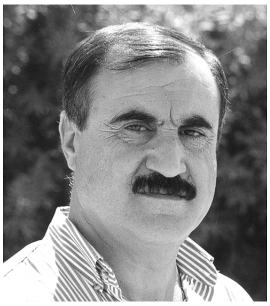

ئازاد دڵزار

شاعیر لەم هۆنراوەیە باسی کانی و سەرچاوەی ئاو دەکا کـردوویەتی بەرەمـزی پاکی و ناپاکی، واتە بەهەر ئاوی جۆگەلە زوڵاڵ و ساردبێ، سوودی چییە ئەگەر سەرچاوەکەی پیس بێ ئەمەش رەمزە بۆ هەموو ئەوانەی کە ناوبانگیان دەرکردووە، بەڵام لە بنەچەوە تـوخمێکی پاک نین و رەسەن نین، بۆیە پاک و دروستی و رەسەنایەتی مەرجە و شایستەیە بە بەرزی بمێنێتەوە، چونکە هەر شتێک بناغە و سەرچاوەکەی پاک نەبێ با هەر بەرهەمی بریقەدار هونەر پێشکەش بکات بەڵام خوێنەر وەری ناگرێ.

(بێخەو) لە شیعری (خلیسک)(١٥) بەجەفەنگ باس لە رۆژانی تەمومژ و دژوار دەکا و، باس لەبەرخودان و دانبەخۆدان و خۆراگری دەکا و دەڵێ:

لەرێبەندانا شەختە رێ
ورد نەبین لێی هەڵ ئەخلیسکێ
بەرەو نشێو ریسوا ئەبێ
بەڵام رێزان...
بەهەنگاو وبیری چەسپاو
شەختە و هەورازەکان دەبرێ.!(١٦)

سەباح رەنجدەر

شاعیر مانگی رێبەندان و سەرما و شەختەی کردۆتە رەمزی ئەو واقیعە دژوارەی کە گەلەکەمان بەسەریدا سەپێنراوە، لە بێ بەشبوونی گەل لە مافەکانی و نایەکسانی زۆرداری؛ هەروەها رەمزە بۆ ئەو کەسانەی کە ناتوانن خۆراگرن و دەگۆڕێن، لەگەڵ ئەوەش ستایشی تێکۆشەران

دەکا باسی دڵسۆزییان دەکا، کە هیچ بارودۆخێک ناتوانێ هەڵیان بخلیسکێنێ و بەچۆکیان دابێن و بیانکاتە دوژمنی گەلەکەیان.

(مەدحەت بێخەو) هەردەم وەک مۆم بۆ ئایندەی وڵاتەکەی لە جۆش سوتاندایە و، هاوڕێی شۆڕشگێران و تێکۆشەرانە وەک لەم هۆنراوەیە دەردەکەوێ:

هەندێک لە بروسک ئەترسن

ئەڵێن سووتانی لە دوایە

شریقەو دەنگی نەقوڵایە

ئەی نازانن لەشەوی تار

ئەبێتە رابەری رێبوار

جا لەر رازی ئەم ئەرکەی

بروسکی ڕێ...

منیش کەسووتانم شەوێ

بۆیێ پتر لە تیشکەکان

چەخماخەی بروسکم خۆش دەوێ.!(١٧)

شاعیر لەم هۆنراوەیە بروسک و سووتانی کردۆتە ڕەمزی تێکۆشان و فیدارکاری، واتە ئەوانەی لە بروسک دەترسن و دەڵێن سووتانی لە دوایدایە، مەبەستی ئەوەیە ڕێگای خەبات و فیداکاری لە پێناو سەربەخۆیی و ئازادی، گیانبازی و قوربانی دەوێ، بەڵام دڵنیابن هەر ئەو ڕێگایەیە لە کۆت و ژێر دەستیت ڕزگار دەکات، هەر لەبەر هەمان هۆ شاعیر چەخماخەی بروسکی خۆشدەوێ.

(بێخەو)(١٨)

بەڕەمز بەگەلەکەی ڕادەگەیێنێ:

لەناو دەریا مەلەباسکەم لە کاردایە

شەپۆلەکان ئەبەزێنم

بڕوام بەکانار بەهێزەو

ئەڕۆم تا دوا وزە تینم

لە ئاسمانیش ئەستێرەی دو

ئەدۆزمەوە......

سەوزایە ناو دڵ و ناخی
خۆر ئەبینم
پەنجەم بە رستەی زەنگ ئەگاو
موژدە و ورشە ئەبەخشێنم.!(١٩)

—— —— ——

شاعیر لەم هۆنراوەیە هیوای تەواوی بەسەرکەوتنی گەلە بەسەر ملهوڕەکان، بۆیە شەپۆلەکان ڕەمزی لەمپەری ڕێگای ئازادییە، کە دوژمن و سیخورەکانن، وشەی (کەنار) ڕەمزە بۆ بڕوایی بە ئامانج و سەرکەوتن، (ئاسمانیش) ڕەمزی هیواو بەهێزییە و کۆڵنەدانە، هەروەها (سەوزایی) ڕەمزی ژیانە، (پەنجەم بە رستەی زەنگ ئە گاو، موژدە و ورشە ئەبخشێنم)، ڕەمزی توانایی و ورەی شاعیرە لە گەیشتن بە موژدە و ترۆپکی سەرکەوتن. (بێخەو) لەشیعرەکانیدا منداڵانی کوردستانی پەراوێز نەکردووە، چەندین سروود و ئۆپەرێت و شیعر و چیرۆکی شیعری پەند ئامێزی بۆ منداڵە چاوگەشەکان هۆنیوەتەوە کە مایەی شانازییە، هەروەها لە دیاری بۆ منداڵانی کوردستان(٢٠) کتێبێکی قەشەنگە بۆ جاری دووەم بە چاپ گەیاندووە، کە پڕیەتی لەسرود و وانە و پەند بۆ خوێندن لە خوێندنگاکان، سەرەڕای ئەوەش هۆنەرمەندان بەشێکی زۆریان لێ کردۆتە گۆرانی.

(بێخەو) لە (پرسیاری ساڵ)(٢١)

لە یادی ساڵوەگەری ڕۆژی جیهانی منداڵان دەڵێ:

ئەی منداڵانی چاو زەیت و
بێ ڕەنگ و ڕوو...
ساڵی ئێوە ئۆغری کرد بە بۆڵە بۆڵ
لەگەڵ حەفتا و نۆ بارگەی خەم
وا ئاوابوو...
لە ئاسۆدا پرسیارێکی کرد بەکرێ
گوتی کاکە پێم ناڵێ بۆ؟
بۆ پێشوازیم مناڵێکی ئێوەم نەدی.!
گوتم ئەی بارگەکانت چین؟
گوتی ئەمانە نهێنین...

منیش بەخەنجەری دەبان

گشت بارگەکانیم هەڵدری

وەڵامی پرسیارم بڕی!

شاعیر باس لە یادی جەژنی منداڵان دەکاو ساڵێک تەواو بوو گەیشتە ئاوابوون، بەڵام ئەم یادەوەرییە پرسیاری کرد پێشوازی منداڵێکی کوردی نەبینی، چۆن دەبینی؟ هەرگیز نابینی ئەمەش ڕەمزە لەسەر بێنازی منداڵانی کورد، بێ بەشبوون لە مافەکانی، شاعیر پرسی بارگەکانت چین؟ ئەمەش ڕەمزی ناخۆشی و چەوساندنەوەی میللەت و ماف خورانییەتی، هەروەها هەڵدرین ڕەمزی ئەوەیە وەڵامدانەوەی پرسیارەکانی ئەوە و وەڵامەکەی پێ بڕی. (بێخەو) لە هۆنراوەی (هەڵمات)[٢٢] بەڕەمز ئەوانە ڕیسوا دەکا کە هەل پەرست و مشەخۆرو ڕەنگاوڕەنگن و بێ هەڵوێستن:

هەندێ وەک پەلکە زێڕینەن

لەبەرگ و ڕوو...

هەموو ساتێ وەک هەڵماتن

لە گۆڕاندا کە دێنە ڕوو

بۆ ڕابەری لە جێی بروسک

دەبنە پاڵوو*

لەکەم... پێییان دەبڕێ نیشان

لە زۆر... مۆرێک بۆ نێو چاوان![٢٣]

شاعیر دەیەوێ لەم هۆنراوەیە ڕووی ڕەشی بێ هەڵوێست و خۆفرۆشەکان، بەتایبەتی ئەوانەی بۆ بەرژەوەندی تەسکی خۆیان دەبنە داری دەستی دوژمن و ملهوڕەکان، بە ڕەمز پێیان دەڵێ هەڵمات ڕەمزە بۆ بەردەوام گۆڕانکاری و بێ هەڵوێستی، هەروەها پەلکە زێڕینە نیشانەیە لەسەرخۆنیشاندان هەر ڕۆژەی بە ڕەنگێ و بە جۆرێ، واتە هەر ڕۆژەی لەسەر کندڕێک یاری دەکەن، بۆ ڕابەری و گەورایەتی هەموو کارێک دەکەن.

(مەدحەت بێخەو) دەگەڕێتەوە دەپرسی لە شیعری (کام سەرچاوەش سرووشی بیر)[٢٤] ئایا چاوگی داهێنان و ئیلهام و سرووشی بیر کامانەن؟؟!! دەڵێ:

کام سەرچاوەی سرووشی بیر*

کامە بەهار...

کام دیمەنی یەکجار دڵگیر
کامە نیگار
سەرچاوەی قووڵی سرووشی
ڕاستی دانانی هەڵبەستن
مایەی زاخاو و خۆراکی
بیرو سۆزی تەواوی هەستن
کامەیانە...؟
ئایا... دیمەنی بەیانی و ئێوارانە
ئاوازی بلبل و کەوە
یا تریفەی مانگە شەوە
لەقەد کێو شمشاڵی شوانە
— — —
یامێگەلی ئاسک و بەرخ و
خەندەی ساواو بزەی لێوی
نازدارانە...
ئایا ورشەی پەر زیوینی
ئەستێرەی شەوی زستانە
یا دیمەنی زەماوەندو
ڕەشبەڵەک و چاوی جوانە؟
ئەمانە گشت بەبێ گومان
سەرچاوەن بۆ چێژی ژیان
بەڵام لای من...
ڕەنگ دزراوان
قوڵی چاوان
تێشووی نانە ڕەقی بێکار
زبری ناو لەپی زامدار
خوێن تێزاوان...

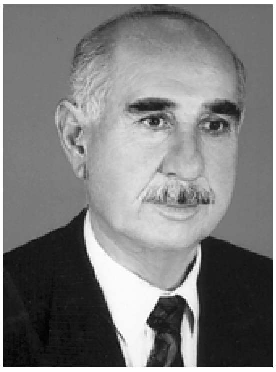

مەدحەت بێخەو

ئاوازی ناڵەی ناوسین
پڕ زوخاون
زنجی کڵۆڵی و زەبوونی
دەردەداران و دەماوان
سەرچاوەی سروشتی بەرزن
هەژێنەری
هەموو خاوەن هەستی ئەرزن
دەریای نەوتی
چرای ڕووناکی ئەم ژینەن
بیری ڕێگەی...
دواڕۆژی ورشەدارو
ڕاستەقینەن...!(٢٥)

(بێخەو)ی شاعیر لەم هۆنراوەیە بەرەمز ئاماژ بە ئەرک و ماندووبوونی چینی هەژاران و کرێکاران و ڕەنجدەران دەکا، کە شەو دەرەنجێن و کاردەکەن، بەڵام نەک تەنها مافی خۆیان نادەنێ و کرێیەکی کەم، بەڵکو لەگەڵ ئەو ئارەق ڕشتن و خوێن ڕێشتنە ڕۆژانە ئیهانە دەکرێن و کەسێتییان بریندار دەکرێ!! هەروەها شاعیر ئەوەندە دڵی لە جۆشە بۆ ئەم چینە بە هۆی چەوساندنەوەیان، لەم شیعرە هەقی خۆی پێدان و وێنەیەکی شایستەی بۆ نەخشاندوون و، کردوونی بە کانگە و سەرچاوەی سروشتی ئەندێشە و بیر، چونکە (بێخەو) دڵنیایە هەر تەنها ئەو چینە و توێژە مایەی وەحی و هەڵاوداركردنی هۆش و دەروونن، وێڕای ئەوەش هەرتەنها ئەوانەن سەرچاوەی داهێنانی ئازادین بۆ گەل و میللەت و سەرفرازی، هەر بۆیە شاعیر ڕەنجدەران و نەداران بە چەندین ڕەمزی جیا باس دەکا وەک: ڕەنگ دزراوان، قوولی چاوان، تێشووی نانەرەق، زبری ناولەپی زامدار* خوێن تێزاون، ئاوازی ناڵەی ناوسینە، زنجی** کڵۆڵی و زەبوونی، ئەمانە هەموو نیشانەی بەری ڕەنج و ماندووبوونن، ئەم دیمەنانە بوونەتە سەرچاوەی سروشی و ئیلهام لەلای شاعیر.

(بێخەو) لە شیعری (پەروانەدا)(٢٦) پەروانەی کردۆتە ڕەمزی خۆ بەختکردن، لە پێناو خۆشەویستی، بەڵام خۆشەویستی بۆ ڕووناکی تارادەی شەهیدبوون:

لە شەوە زەنگ
لە دوور پەروانەی ڕەنگاو ڕەنگ

که تریسکێک بەدی ئەکات

بۆی دێ بە سۆز

بێ هەست و دەنگ

خێرا خێرا وەکو شەیدا

باڵی ناسک لە چرا ئەدا

ئەسووتێ و ئەکەوێتە خوار

پێشێل ئەکرێ و هەردەنخشێ

جێ دێڵێ وانە و یادگار...![٢٧]

شاعیر (مەدحەت بێخەو) پەروانەی کردۆتە هێمای خۆبەختکردن، لە پێناو گەیشتن بەترووسکایی و ڕووناکی، هەروەها بۆ گەیشتن بە ئامانجی پیرۆز کە ڕووناکی و ترووسکاییە، هەروەها لە ناوچوون لەو ڕێگایە جێگای شانازییە وانەو یادگارییە، هەروەها (ئەگەر پەروانە وانە و یادگار جێ بێڵێ، ئەوە وشەکانی شاعیر ئەگەر لە ڕێی ئامانجە پیرۆزەکانیاندا بشمرن بێ سەر و شوێن نین، بەڵکو خاوەن ناسنامەی خۆیانن، چونکە لە ڕێگەیەکی بەرزو پیرۆزدا دەجەنگن و ڕێگە دەبڕن)[٢٨] (خەیام)ی شاعیر باس لە پەروانە دەکا، بەڵام خەیام خۆی بەپەروانە دادەنێ و دەیەوێ بە ڕووناکی بگات ئەگەر گەیشتەکەشی سووتان و لەناوچوونیبێ دەڵێ:

مصاب قلبي يستمد الضياء

من طلعة الغيد ذوات البهاء

لكنني مثل الفراش الذي

يسعى إلى النور و فية الفناء[٢٩]

بەڵام پەروانە لای (سەعدی) دەبێتە دەرسێک بۆ باڵندەی بەیانیان و خۆشخوانان کە داوای لێدەکا دەرسی ئەشق لە پەروانە فێر بێ دواتر گیانی دەسوتێ و ئاوازی تیا نامێنێ و دەبێتە زوخاڵ و دەڵێ:

ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز

کان سوختەڕاجان شدو أواز نیاید

(بێخەو) هەروەک ئاماژەم پێدا زۆر لە سروشت نزیک بووە، بە هۆیەوە کەرەسەکانی کردۆتە رەمزو ئاوێنەی دڵی و مەرامەکانی پێکاوە، هەر لەبەر هەمان هۆ لە شیعری (هەنگ)[٣٠] دا هەنگی کردۆتە جەفەنگ و دەڵێ:

(بێخەو)ی شاعیر یەکێک بوو لەو شاعیرانەی کە کاریگەربوو بەڕێبازی ریالیزمی سۆشیالیستی، بۆیە بەهەموو ژیانی دژی ڕژێمی دەرەبەگیەتی و ڕژێمی ئاگرو ئاسنی بەعسییەکان بووە، هەردەم لە ململانێی کێشەی چینایەتیدا بووە، بۆیە لەشیعری (گوتیان)[٣١] بۆ تێرشوانینی ژیان دەڵێ:

گوتیان لەبەرزایی تەلار

لەشەقامی ڕووناکی شار

بینینی شت گەلێ جوانە

چێژی خۆشی دڵ و گیانە

بەلام زۆربە گوتیان نوارین

بۆ ئەستیرەی ورشە زیوین

لە کۆلانی تەنگ تاریک

کونجەکانی کلۆڵ نشین

گەلێ خۆش و جوانترە

لە ڕوانگەی کۆشکی ڕەنگین[٣٢]

شاعیر لەم شیعرە باسی بۆچوونی دروست دەکا بۆ ژیان، واتە تێڕوانینی زۆربەی میللەت بۆ ژیان و ڕزگاربوون لە تاریکی و ستەم و زۆرداری، هەروەها دەستەبەرکردنی هێنانە ڕووی ماف و ئازادی تەواو، نەوەک تێڕوانینی چینی بۆرجوازییەت لە پەنجەرەی کۆشک و تەلار بۆ شەقامی شار.

بەرزایی تەلار جەفەنگی سەرمایەداری و بۆرجوازییەتە، کۆلانی تەنگ، کونجەکانی کلۆڵ، گشتی ڕەمزی بۆچوون و تێڕوانینی زۆربەی میللەتە بۆ ژیان و ڕزگاربوون و ئازادی.

تەوەری چوارەم: ڕەمز لە داربەڕوو لە رووی پەیامەوە:

*لایەنی رامیاری:

داربەڕووی بێخەو ڕەگ و ریشەی بەناخی زەویدا چۆتە خوارەوە، بەرەنگاری وەیشوومە ڕەشەبا و تۆفان دەکا، بە دڵنیاییەوە پێیان دەڵێ هەرگیز ناتوانن داربەڕوویەک لە ریشە دەربێنن، دەشێ بتوانن گەلاو چڵ و لقەکانی بشکێنن.

بۆیە لەشیعری (داربەڕوو)[٣٣] ڕەهەند و پەیامێکی رامیاری گەورە دەپێکێ چونکە داربەڕوو بە مانای کوردو، میللەت دێت:

نموونە:

داربەڕوو

لە کۆنەوە ڕەشەبای شووم

هێرش دێنێ...

گەڵایەکان دەوەرێنێ

لقەکانی دارو دەوەن تێک دەشکێنێ

بەڵام هەرگیز نەیتوانیوە و ناشتوانێ

داربەڕوێیک لەڕەگ و ریشە دەربێنێ!

ڕەمز لە داربەڕوو لە ڕووی کورتبڕی

(مەدحەت بێخەو) لە زۆربەی هۆنراوەکانی (داربەڕوو)دا کورتبڕی بۆ مەبەستی فراوانبوونی واتا بەکار هێناوە، بۆیە ئەگەر سەرنج بدەینە هۆنراوەکانی شاعیر بەگشتی و، پەڕتووکی (داربەڕوو) بەتایبەتی ئەم دیاردەی کورتبڕییەی بە ئاشکرا خۆی نیشان دەدا، هەر هۆنراوەیەک لە چەند دێڕێک تێپەڕ ناکات، بەڵام ئامانج و مەبەستی گەورە و فراوان هەڵدەگرێ، وێڕای واتای جۆراوجۆر و بەرفراوان، بۆیە (بێخەو) زۆر کارایانە خۆی لە قەرەی پەیامی کورتبڕی داوە و ناوەڕۆک و واتای دروستی هەڵگرتووە.

نموونە:

(خلیسک)

لە ڕێبەندانا شەختەی ڕێ

ورد نەبین لێی هەڵ ئەخلیسکێ

بەرەو نشێو ڕیسوا ئەبێ

بەڵام ڕێزان...

بە هەنگاو بیری چەسپاو

شەختە و هەورازەکان دەبڕێ.!(٣٤)

ڕەمز لە ڕووی ئەدەبییەوە

(مەدحەت بێخەو) بە هۆی ئەوەی ئەوەندە لە سروشتەوە نزیک بووە و پێی کاریگەر بووە، بۆیە سەیر دەکەی لە زۆربەی شیعرەکانیدا کەرەسەکانی سروشتی کردۆتە ڕەمزی

هۆنراوەکـانی و، بووە بـە هـەوێن و بنـەمـای وێنـەی دار و دەوەن و چیـا و کـەژ و کـانیـاو و کازێوە و ئەسـتێرە، هـەروەها وێنەی گیـانداران و باڵندەش لە وێنەی شیـعـرەکانی ڕەنگی دایتەوە، بۆیە شاعیر سەرکەوتوو بووە لە بەخشینی چێژی ئەدەبی.

نموونە بۆ بەخشینی چێژی ئەدەبی:

کاروانکوژە!
ئەڵێن کاروان شەوان زۆر جار
لە دەشتی کاکی بە کاکی و
هەورازی هەزار بەهەزار
بە هۆی ئەستێرەی کاشێوێن
هەڵەتە و سەرگەردان بووە
تامی گوژارکی چێشتووە
بەڵام ئەمڕۆ بۆ ڕێی شەوان
بەهۆی یاقووتی زامەکان
ئەستێرەکان...
دەبن بە سیوەیلی بەیان
ڕێبوارەکان
دەڕۆن دەڕۆن
پەی بە دەشت و هەوراز دەبەن
کاروانکوژە ڕیسوا دەکەن...!(٣٥)

لەڕووی بەرگری و شۆڕشگێڕی

بۆ نموونە (سروودی پێشمـەرگە)(٣٦) شاعیر لە بەهاری سـاڵی (١٩٦٣) لەگەڵ سـەرەتای کردنەوەی ئێسـتگەی ڕادیۆی شـۆڕشی کوردسـتـان ئەم سـرووودەی بۆ ناردن، ڕاگـەیاندنی ئێسگەی شـۆڕش لەبەر بەرزی هۆنراوەکە یەکسـەر کرا بەیەکەم سـروودی مـارشی ڕادیۆی کوردسـتـان و، لەلایەن هونـەرمـەند (فـوئاد ئەحـمـەد)ەوە بەدەنگی ئەو تۆمـارکرا و بڵاوبۆوە. جێگای باسـە (سـروودی پێشـمـەرگە)ی (بێخـەو) بەگەواهیدەری پێشـمـەرگـە دێرینەکان ڕۆڵێکی کـاریگەری هەبووە، بۆ بەرزکردنەوەی وورەی هێـزی پێشـمـەرگـە لە کاتی هەڵمـەت بردن بۆ سەر مۆڵگەکانی سوپای دوژمندا.

نموونە:

(سروودی پێشمەرگە)

ئێمە پێشمەرگەین هەتا ماوین لەژین

نیشتمان ئازاد دەکەین لە خوێن مژین

ئێمە کوردین نابەزین...

جەنگاوەرین نابەزین

ئێمە کوردین تێکۆشەرین نابەزین*

گیان فیداکارین لە رێگای میللەتا

قارەمانی رێی ژیان و شۆرشین

دوژمنی ناپاک هەزار هێزی هەبێ

ئەیبەزێنین ئەیرمێنین نابەزین

نیشتمان خوێنی شەهیدانی دەوێ

شەرتە تاکو سەربەخۆیی نەسرەوین

دەوری دیلی ژێردەستی باوی نەما

ئەمرۆ کاتی مافی ژینە و راپەرین

هێزی ئێمە کێوی پۆلاو... ئاگرە

خێلّی ناپاک قر دەکەین ئازاد ئەبین

لە ڕووی سروود و شیعری منداڵان

(بێخەو) لە سەرەتاوە هەستی بە مافخوراوی منداڵی کورد و بێ بەشی جگەرگۆشەکانی کردووە، چونکە منداڵ ڕۆڵەی دوارۆژن لە ئایندە دەبنە خاوەن بڕیار و نیشتمان بەڕێوە دەبەن، هەر ئەو ئەرکە و بێ بەشییە هانی شاعیری دا کە بایەخ بەمنداڵە چاوگەشەکان بدا، چونکە ئەمانەتی سەرشانن و پیاوی دوارۆژن، شاعیر هەستی بەکەمتەرخەمی کردووە بەرامبەر بە منداڵان و جگەرگۆشەکانی کورد، هەردەم لەم ڕوانگەوە (بێخەو) شاکاری بەرزی بۆ وێنەکێشاون، کە ڕەنگدانەوەی پاکی و بەرائەتی منداڵی کوردی بێبەش نیشان دەدا، کە بەردەوام کاری گرانیان پێ دەکرێ و، بۆ بژێوی و کۆ کردنەوەی سامان بەکار دەهێنرێن، شاعیر (پرسیاری ساڵ)[٣٧]. ڕۆڵی منداڵی کوردی وا هۆنیوەتەوە؛ کەیادکردنەوەی ساڵوەگەری ڕۆژی جیهانی منداڵانە کە بەهەق لە مافەکانییان بێبەش،

هەروەها (بێخەو) چەندین سروود و ئۆپەرێتی بۆ خوێنکاران و قوتابیان دارشتووە، وێرای چەندین شیعر و چیرۆکە شیعری پەند ئامێزە بۆ منداڵان و مێردمنداڵان نووسیوە، زۆر لە سروود و ئۆپرێتەکانی لەلایەن مامۆستایانی هونەرمەند لە چالاکی قوتابخانەکانی هەولێر ئاوازیان بۆ دانرایەوە بە نۆتەوە پێشکەش کراون.

(بێخەو) لە پەرتووکی (دیاری بۆ منداڵانی کوردستان)[٣٨]. چەپکێک سروود و چیرۆکە شیعر ئامێز و ئۆپەرێتی کردۆتە دیاری بۆ منداڵان و قوتابیان، هەروەها هەندێک لەو سروودانە ئێستاش لە خوێندنگاکان بە بەردەوامی دەوترێتەوە؛ هەندێک لەو ئۆپەرێتانە بۆ نموونە (ڕووباری ژیان)[٣٩]. خەڵاتی یەکەمی وەرگرتووە لەسەر پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان بە(موسڵ و کەرکووک)ەوەش.

نموونەیەک لە پەیامی بێخە و بۆ منداڵانی و قوتابیان

ئێمە قوتابین[٤٠]

ئێمە قوتابین هیوای وڵاتین

شەوق و ڕووناکی ڕێگەی ئاواتین

بۆ خوێندەواری بە بێ وچانین

گوڵ و نەمامی بتخی ژیانین

هەموومان براین یەک بیرو هێزین

لەگەڵ یەکتری راست و بەڕێزین

مەردو دلێرین ئازاو هۆشیارین

بۆ بەرزی وڵات هەردەم لە کارین

ڕیشەی نەزانین لەبن دەردێنین

نەمامی هیواو شادی دەنوێنین

دەرکەوتە

١- وشەی ڕەمز چەندین واتا لەخۆ دەگرێ وەک: ئاماژە، هێما، دروشم، نیشان، جەفەنگ، هەروەها ڕەمز بریتییە لە دەنگی لێوەهاتنێکی نزم یان بە چپەدوان، یان ئێشارەت بە لێو و چاو و دەم و برۆ، واتە هێما بەکارهێنان بۆ مەبەستی کورتکردنەوە.

٢- ڕەمز بەکاردەهێنرێ بۆ مەبەستی کاریگەری خێرا، ئینجا بەخشین، بۆ بەخشینی چێژ و ئێستاتیکی، بۆ پەیامێکی دەستنیشان کراو.

٣- هێما دیاردەیەکی زۆر کۆنە سەرهەڵدانی دەگەڕێتەوە سەرەتای مرۆڤ و کۆمەڵ، ڕەمز لە شیعری هەموو گەلانی دونیا بەکارهاتووە؛ بەڵام لە شیعری هاوچەرخ و نوێی کوردیدا زیاتر بەکارهاتووە!! چونکە بارودۆخی واقیعی کورد زەمینەخۆشکەرێکی لەبار بووە بۆ گەشەکردنی ئەم دیاردەیە. هەروەها زیاتر بەکارهێنانی هێما و پەرەسەندنی لە دەورووبەری ساڵانی هەشتاکان بەزەقی دەرکەوت، بۆ نموونە پەشێو کە باسی دێیەکەی دەکا ئەو سنوورەی بەزاندووە کە تەنها لادێ بێ، بەڵکو چواندووە بە وڵات، نیشتمان، خاک.

٤- ڕەمز زۆر جۆری هەیە و هەر جۆرێکیش تایبەتمەندی خۆی هەیە وەک: ڕەمزی ئەفسانەیی، ئاینی، جادووگەری، خەون وەک ڕەمز، مێژووی کەلەپووری، هەروەها ڕەمز هەیە وەک ڕەنگ، ژمارە.

٥- مەدحەت بێخەو یەکێکە لە شاعیرانی هاوچەرخ لە داڕشتنی وشەی پەتی و ستاندەر کارایە، زۆربەی شیعرەکانی جەفەنگین هانای بۆ ڕەمز بردووە، وێڕای ئەوەش شیعرەکانی ڕەگیان داکوتایە و ئامانجی سەرەکییان خۆشەویستی خاک و مرۆڤ و چەوساوە و کرێکاران بووە، بەردەوام لەگەڵ ژانی جووتیاراندا گوزەری کردووە.

٦- پەرتووکی داربەڕووی مەدحەت بێخەو نموونەیەکی زیندووە لە بەکارهێنانی نیشانە و پەیوەست بوون بە ئینتیما و خاک و خۆشەویستی، هەروەها ڕەمزی میللەتی کوردە.

٧- بەکارهێنانی ڕەمز لای بێخەو چەندین ڕەهەندی جۆراوجۆر بە خۆیەوە دەگرێ وەک لایەنی ڕامیاری، بۆ نموونە لە شیعری داربەڕوودا پەیامێکی ڕامیاری گەورە دەپێکێ، چونکە داربەڕوو مانای میللەتی کورد و نەتەوە و ڕەسەنایەتییە؛ هەروەها جۆرێکی تر لە بەکارهێنانی ڕەمز بۆ مەبەستی کورتبڕی بەکار دەهێنرێ، هەروەها بێخەو جەفەنگی کردۆتە هێمای چێژی ئەدەبی لە زۆربەی شیعرەکانیدا کەرەسەکانی سروشتین هەروەها بەکارهێنانی دار و دەوەن و کەژ و کانیاو و ئەستێرە وێنەی باڵندە و گیانلەبەران لە شیعرەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە.

٨- بێخەو لە بەکارهێنانی ڕەمزدا پارێزگاری لە عورف کردووە، چونکە خودی شاعیر نیشتەجێی دەڤەری کەندیناوە و شارە دێ دیبەگەیە؛ هەڵبەت سروشتی ئەم ناوچەیەش لە ژێر دەسەڵاتی ئاغاکان پیاوانی ئاینی و نەریت کولتووری تایبەتمەندیی ناوچەکەی پێوە دیارە.

٩- بێخەو لە ڕووی چینایەتییەوە بەردەوام دەست پێشخەر و ڕابەر بووە، چونکە

بیروباوەڕی سیاسی شاعیر لەگەڵ یەکسانیدا بووە و دژی جیاکاری بووە، هەر بەو هۆیەوە جەفەنگی بەکارهێناوە، هەروەها دەبێ ئەوەشمان لەیاد بێ بێخەو بە شاعیری جووتیاران و چەوساوەکان ناسراوە و داکۆکیی لێ کردوون، وێڕای ئەوەش لە بنەماڵەیەکی جووتیاری هەژاری ڕەنجدەردا گەورە بووە، بە دیدی خۆی زوڵمی چینی دەرەبەگایەتی و چینایەتی بینیووە؛ هەر بۆیە لە شیعرەکانیدا بە ڕاشکاوی وێنەی ڕاستی و ڕەسەنایەتی هەژاران دەنەخشێنێ، هەروەها بێخەو لە شیعرەکانیدا نموونەی خۆڕاگری بەرگری و شۆڕشگێری بوو، چونکە شاعیر هەر لە هەرزەکارییەوە درکی بە زوڵم، تاوان کردبوو، هەر بە هۆیەوە لە جموجۆڵی سیاسی پشکدار بوو.

١٠- مەدحەت بێخەو لە شیعرەکانیدا منداڵی کوردی پەراوێز نەکردووە و، هەستی بە بێ بەشی جگەرگۆشەکان کردووە، هەر لە پێناو دیدی منداڵانەوە چەندین سروودی بۆ چڕیون.

سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان:

- د. کامل بەسیر: ڕەخنەسازی (مێژوو پەیرەوکردن)، چاپخانەی کۆڕی زانیاری ئیراق، ١٩٨٣.
- نەوزاد ڕەفعەت، شیعری، ئێوان هەور دەسووتێ، ١٩٧٧-١٩٧٨.
- نەوزاد ڕەفعەت، دارستانی ئەو بنارە.
- فەرهاد پیرباڵ، سیزف، ١٩٦١.
- عەتا قەرەداغی: کاریگەری کولتووری ئەوان لەسەر کورد، ٢٠٠١.
- لەتیف هەڵمەت: وشەی جوان گوڵە گوڵ.
- دیوانی شێرکۆ بێکەس.
- ئازاد دڵزار: ڕێچکەی خوێن، چ١، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٤.
- مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، چاپی بەغدا، ١٩٨٣.

مەدحەت بێخەو: ڕەگەکان، چاپی بەغدا، ١٩٨٧

-مەدحەت بێخەو: دیاری بۆ منداڵانی کوردستان، هەولێر، ٢٠٠٣.
- ڕزگار کەریم، فەرهەنگی دەریا، بەشی یەکەم، ساڵی ٢٠٠١.
- پەخشان سابیر حەمەد، ڕەمز لە شیعری هاوچەرخی کوردی- کوردستان خواروو (١٩٧٠- ١٩٩١) نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەلاحەددین ساڵی ٢٠٠٢.

گۆڤارە کوردییەکان:

- کەریم دەشتی: ئێستا، ژمارە ١٢، ساڵی ١٩٩٨.
- د. کوردستان موکریانی، گۆڤاری هەولێر، ساڵی ١٩٧١.
- کەمال غەمبار، گۆڤاری کاروان، ژمارە ١٩.
- ئەم سەرچاوەیەم لە گۆڤاری کاروان وەرگرتووە، بڕوانە (رباعيات الخيام ترجمة أحمد رامي)
- هەمان سەرچاوەی پێشوو، بڕوانە (دیوانی گوڵستان)

دیدارەتایبەتییەکان:

- دیدار لەگەڵ ڕەخنەگر کەمال غەمباردا لە ڕێکەوتی ٢٠٠٧/١٢/١.
- دیدار لەگەڵ شاعیر کەریم دەشتی لە ڕێکەوتی ٢٠٠٧/١١/٥.
- چەندین دیدار لەگەڵ شاعیر مەدحەت بێخەودا.
- دیدار لەگەڵ دکتۆر ئازاد ئەحمەد مەحموودا.
- دیدار لەگەڵ شاعیر سەباح ڕەنجدەردا لە ڕێکەوتی ٢٠٠٧/١٢/٥.
- لەگەڵ چەندین دیدار و دانیشتن لەگەڵ مامۆستا ئیدریس عەبدوڵڵا سەرپەرشتیاری باسەکە.

سەرچاوە عەرەبییەکان:

- هنري بير: الأدب الرمزي، ترجمة: هنري زغيب، ط١، منشورات عويدات، بيروت، ١٩٨١.
- د. محمد فتوح أحمد: الرمز والرمزية في شهر المعاصر، ط٢، دار المعارف القاهرة، ١٩٨٧.
- إبن منضور: لسان العرب، المجلد الخامس، دار بيروت للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٦٨.
- محمد شفيق غربال: المرسوعة العربية، دار لشعب والنشر القاهرة.
- نصرت عبدالرحمن: النقد الحديث- دراسة في المذاهب نقدية، مكتب الأقصى، عمان، ١٩٧٩.
- مصطفى دندشللا: الأسس المثالة ورمزية الفعل الإجتماعي، مجلة الباص، ١٩٨٣.
- روز غريب: تمهيد في نقد حديث، ط١، دار المكشوف بيروت، ١٩٧١.
- د. درويش جندي: الرمز في الأدب العربي، مكتبة النهضة، قاهرة، ١٩٥٨.
- ستانلي هايمن: النقد الأدبي والمدارسة الحديثة، ترجمة د. إحسان عباس ومحمد يوسف،

جلد١، بيروت، ١٩٥٨.
– إبراهيم العريض: جولة في الشعر المعاصر، دار العلم ملاين، بيروت، ١٩٦٢.
– ميرايلياد: ملامح من الأسطورة، ترجمة: حسيب كاصوحة، وزارة ثقافة، دمشق، ١٩٩٥.
– د. عزدّين إسماعيل: الشعر الشعر العربي المعاصر، ط٢، دار العودة، بيروت، ١٩٧٢.
– القرآن الكريم، سورة نحل، الآية ٦٨.
– القرآن الكريم، سورة المائدة، الآية ٢٧–٣٠.

پەراوێزەکان:

(١) (مەدحەت بێخەو)، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣.
(٢) سەرچاوەی پێشوو، لا ٤١.
(٣) کەمال غەمبار، گ، کاروان، ژمارە ١٩، لا ٢٧.
(٤) مەدحەد بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣، لا ٨.
(٥) سەرچاوەی پێشوو، لا ٨.
(٦) سەرچاوەی پێشوو، لا ٦
(٧) مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣، لا ٩
(٨) هەمان سەرچاوە.
(٩) مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣، لا ١٠
(١٠) سەرچاوەی پێشوو، لا ١٠
(١١) مەدحەت بێخەو، ڕەگەکان، چاپی بەغداد، ١٩٨٧، لا ٦
(١٢) سەرچاوەی پێشوو، لا ٦.
(١٣) مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣، لا ١٦.
* لاک: کەلاک
(١٤) سەرچاوەی پێشوو، لا ١٦٠
(١٥) سەرچاوەی پێشوو، لا ١٣
(١٦) سەرچاوەی پێشوو، لا ١٣
(١٧) سەرچاوەی پێشوو، لا ١٧
(١٨) مەدحەت بێخەو، داربەروو، ١٩٨٣، لا٢٣.
(١٩) سەرچاوەی پێشوو، لا٢٦.
(٢٠) مەدحەت بێخەو، دیاری بۆ منداڵانی کوردستان، هەولێر، ٢٠٠٣.
(٢١) مەدحەدت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣، لا ٢٦.ل

(٢٢) سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٧.

* ئەو قایشەیە کە بەژێر کلکی ولاغدا تێدەپەڕێ و بەکورتانەکەی دەبەستێتەوە.

(٢٣) سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٨.

(٢٤) سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣.

* سرووش: وەحی.

(٢٥) مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، ١٩٨٣،لا ٣٣-٣٦.

*زبر:دڕی، شەقال شەقال.

**زنج: کونج، یان کۆریت.

(٢٦) (مەدحەت بێخەو) داربەڕوو، بەغدا ١٩٨٣، لا ٧٣.

(٢٧) سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٣.

(٢٨) کەمال غەمبار، گ کاروان، ١٩٨٤، لا ٢٨.

(٢٩). ئەم هۆنراوەیەم لە سەرچاوەی پێشوو وەرگرتووە (رباعیات الخیام ترجمە احمد رامی).

(٣٠)مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣، لا ٣٢.

(٣١) مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣،لا٦٢.

(٣٢) سەرچاوەی پێشوو، لا٦٢

(٣٣) مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٤، لا٤١.

(٣٤) مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا، ١٩٨٣، لا ١٣.

(٣٥) سەرچاوەی پێشوو، لا ١٩ - ٢٠.

(٣٦) مەدحەت بێخەو، دیاری بۆ مندالانی کوردستان، چاپی دووەم هەولێر، ٢٠٠٣.

* کوردین: ئازاین، قارەمانین.

(٣٧) مەدحەت بێخەو، داربەڕوو، بەغدا ١٩٨٣، لا ٢٧

(٣٨) مەدحەت بێخەو، دیاری بۆ مندالانی کوردستان، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٣

(٣٩) (سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٣.

(٤٠) مەدحەت بێخەو، دیاری مندالانی کوردستان، هەولێر، ٢٠٠٣، لا ٩). ** (ئەم هۆنراوەیە بە نووسراوی (بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی هەولێر بەشی چالاکی هونەری) ژمارە ٦٢٥٤ لە ١٩٦٤/٤/١٣ بڕیاری لەسەر دراوە و پەخش کراوە بۆ قوتابخانەکانی کوردستان بۆ گوتنەوە، هەروەها لەلایەن هونەرمەند (عەبدوڵلا دڵسۆز) کراوە بەگۆرانی.